

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Кафедра економічної теорії

Кваліфікаційна робота

освітній ступінь – бакалавр

на тему: **«Тіньова економіка в Україні: причини, соціально-економічні
наслідки та шляхи подолання»**

Виконав: студент 4-го року навчання,
Спеціальності 051 «Економіка»

Мандрик Андрій Володимирович

Керівник: Іванова Н. Ю, кандидат
економічних наук, доцент НаУКМА

Рецензент Григор'єв Г.С.

Кваліфікаційна робота захищена з

Оцінкою «_96 (А) відмінно»

Секретар ЕК Шинкар З.Є.

«04»_червня 2021 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. СУТНІСТЬ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ.....	5
1.1 Поняття та різновиди тіньової економіки.....	5
1.2 Причини виникнення	7
1.3 Методи обрахунку рівня тіньової економіки	9
1.4. Соціально – економічні наслідки	14
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1.....	18
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ПОТОЧНОГО ПОШИРЕННЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ	19
2.1 Оцінка сучасних масштабів тіньової економіки в Україні	19
2.2 Чинники існування тіньової економіки в Україні.....	27
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2.....	29
РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ.....	30
3.1 Світовий досвід детінізації економіки	31
3.2 Рекомендації щодо подальших кроків подолання тіньової економіки в Україні.....	34
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3.....	39
ВИСНОВКИ	41
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	43

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Мабуть, чи не кожна економіка світу містить в собі таку господарську діяльність, що знаходиться поза рамками правового поля – цю діяльність називають тіньовою. Наша держава не є винятком.

Сьогодні питання тіньової економічної діяльності для України є як ніколи актуальним та важливим. Адже вона стала невід'ємним структурним елементом нашої господарської системи та здійснює на неї свій деструктивний вплив. Нелегальне виробництво товарів і послуг, приховування доходів, неофіційне працевлаштування, оборот неврахованої готівки, контрабанда, відмивання грошей, корупція - усе це призводить до негативних наслідків та впливу на соціально-економічне життя країни.

Актуальність і гостроту цієї проблематики підтверджують плідні дослідження вітчизняних вчених С. Огреби, В. Антипова, З. Варналія, В. Гончарова, Рибчака О. Самойленка, Є. Турчинова, О. Засанської, Н. Крауса, В. Мандибури, Т. Тищука, Ю. Харазішвілі та О. Халковського.

Вагомість зазначених проблем, їхню актуальність та необхідність у вирішенні задля соціально-економічного розвитку країни зумовили вибір теми дослідження та окреслили коло питань, які у ньому вивчаються.

Мета і завдання дослідження. Основною метою роботи є теоретичне і методологічне дослідження феномена «тіньової економіки» як особливого економічного інституту суспільства, оцінка його негативних чи позитивних соціально-економічних наслідків, а також розробка практичних рекомендацій з їхньої мінімізації.

Відповідно до зазначеної мети в роботі були поставлені наступні основні завдання:

- вивчити основні теоретичні підходи до дослідження поняття «тіньова економіка»;
- дослідити основні причини виникнення тіньової економіки;
- проаналізувати методи обрахунку рівня тіньової економіки;

- визначити основні соціально-економічні наслідки впливу тіньової економіки;
- проаналізувати сучасний стан тінізації економіки України;
- дослідити причини існування тіньової економіки в Україні
- проаналізувати світовий досвід боротьби з тіньовою економікою;
- запропонувати основні напрямки державної політики задля зниження тінізації економічної діяльності.

Предмет дослідження. Предметом дослідження є теоретичні й методологічні аспекти тіньової економічної діяльності як системи особливих економічних відносин, які складаються в суспільстві всупереч формальним правилам господарського життя, правовим нормам тощо.

Об'єкт дослідження. Об'єктом дослідження виступає економіка України.

Теоретично-методологічна база дослідження. Теоретичною основою дослідження є класичні й сучасні праці вітчизняних і закордонних учених, публікації в періодичних і спеціалізованих виданнях, матеріали науково-практичних конференцій і семінарів, присвячені проблемам тіньової економічної діяльності, а також концепції та рекомендації з економічного безпеки. У роботі використані законодавчі акти й інші нормативно-правові документи України, що регулюють досліджувані процеси.

Емпіричну базу дослідження склали матеріали Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, Київського міжнародного інституту соціології, Національного банку України, дані галузевих і академічних науково-дослідних інститутів, періодичної преси.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури з 57 найменувань. Робота містить 7 рисунків, та розміщена на 51 сторінці друкованого тексту.

РОЗДІЛ 1. СУТНІСТЬ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ

1.1 Поняття та різновиди тіньової економіки

Тіньова економіка – це явище, витoki та осмислення якого розпочалися ще в давнину, з моменту виникнення перших держав. Однак, хоча її вивченням економісти займаються вже не одне десятиліття, довгий час вона знаходилась неначе «в тіні» більш важливих питань.

Економічна теорія XVIII-XIX ст. ігнорувала тіньові сторони економічного життя, вважаючи їх недостатньо важливими. Вивчення тіньової економіки стало розвиватися лише в XX ст. під впливом інституціоналізму - течії в економічній думці, представники якого звертали особливу увагу на соціальні аспекти реальної економіки. Ще в 1939 році американський кримінолог Е. Сатерленд сформулював концепцію «злочинності серед людей в білих комірцях», згідно з якою прихована, протиправна діяльність фактично є невід'ємним компонентом повсякденної ділової практики «великого бізнесу». [14]

Відносний «прорив» у вивченні тіньової економіки пов'язаний з ім'ям знаменитого американського неоінституціоналіста Г. Беккера: у 1968 році він опублікував статтю «Злочин і покарання: економічний підхід», де аналізував злочинність, як діяльність раціонального індивіда, що максимізує свою вигоду. [15]

А у 1971 році британський антрополог Кіт Харт, під час свого дослідження економічної активності сільських мігрантів у місті Аккра, Гана, прийшов до висновку, що, незважаючи на зовнішні обмеження і панування капіталізму, більшість мігрантів займалися неформальною діяльністю, яка мала «автономний потенціал для отримання доходів». Таку діяльність він назвав «неформальним сектором» [13].

Однак, через десятки років дослідження даного явища, у наукових колах усе ще не сформувалось єдиної позиції щодо універсального варіанту дефініції цього феномену. Дослідник Дж. Томас, посилаючись на видану 1987 року Міжнародною організацією праці (МОП) анотовану бібліографію «таємної»

зайнятості - Annotated Bibliography of Clandestine,- зазначає про п'ятнадцять найменувань явища, яке він називає нерегулярним сектором: «невидима» (invisible), «таємна» (clandestine), «прихована» (hidden), «неформальна» (informal), «чорна» (black), «нерегульована» (irregular), «неофіційна» (non-official), «паралельна» (parallel), «друга» (second), «тіньова» (shadow), «секретна» (subterranean), «підпільна» (underground), «неповідомлена» (unobserved), «незареєстрована» (unrecorded) економіка». [3, с. 8].

Деякі українські вчені розглядають поняття тіньової економіки як процес. Так, на думку С. Нікітіна, тіньова економіка – це ринкове виробництво товарів та послуг як заборонених, так і не заборонених законодавством, яке не враховується офіційною статистикою національного продукту і не пов'язане з будь-якими зобов'язаннями зі сплати податків державі [52].

На думку А. Ярмоленка, тіньову економіку можна визначити як фактично не контрольоване суспільством виробництво, розподіл, обмін та споживання товарноматеріальних цінностей та послуг [53].

На думку Н. Мушинської, тіньова економіка – це діяльність юридичних та фізичних осіб, спрямована на отримання доходів від легальних або нелегальних видів діяльності в грошовому або натуральному виразі, які не враховуються офіційною статистикою [54].

На сьогоднішній день, різні країни використовують різні терміни для позначення цього явища. Так, наприклад, у Німеччині, як і в Україні, більшою мірою використовується поняття «тіньова економіка», у Франції – «секретна економіка», а в Італії – «прихована». [3, с. 8].

Проаналізувавши безліч різних варіантів тлумачення цього економічного феномена, можна навести такі найбільш популярні та найбільш влучні визначення :

1) «тіньова економіка — це економічна діяльність, яка не враховується і не контролюється офіційними державними органами, і (або) спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства»; [4, с. 107],

2) «тіньова економіка — це економічна діяльність, що здійснюється неофіційно, за межами правового поля, або з порушенням законодавства і від якої держава не отримує податкових надходжень»; [4, с. 107],

А відомий економіст Е. Фейг у своїх наукових роботах стверджував, що: «тіньова економіка включає всю економічну діяльність, яка з будь-яких причин не враховується офіційною статистикою і не потрапляє до валового національного продукту» [6, с. 15].

За своєю структурою, вона охоплює три різні види діяльності або складові :

- Неформальна складова – виробництво товарів і послуг, що не фіксується офіційною статистикою. Наприклад, дрібне виробництво та збут в умовах домашнього господарства, здавання квартир, гаражів в оренду, надання послуг на непостійній основі. [3, с. 11].
- Прихована складова - діяльність, пов'язана з одержанням обґрунтованих вигід суб'єктами господарювання. Сюди входять: нелегальне виробництво офіційно дозволених товарів та послуг, ухилення від сплати податків та зборів, або інших обов'язкових платежів у межах офіційної економіки, валютно-фінансові порушення і махінації. [3, с. 11].
- Кримінальна або підпільна складова - заборонені законом види діяльності, такі як : приховане виробництво і торгівля зброєю, збут наркотиків, проституція, контрабанда, а також зловживання службовим становищем, тобто корупція. [3, с. 11].

Перші два структурні елементи тіньової економіки найбільш поширені серед постсоціалістичних країн та країн з перехідною економікою, а кримінальна економіка – поширена в усіх країнах світу.

1.2 Причини виникнення тіньової економіки

Причини виникнення тіньової економіки різняться для різних регіонів світу, проте, можна виділити чотири основні групи факторів, які сприяють

розвитку тіньового сектору - економічні, соціальні, правові та політичні. [10, с. 78].

До економічних чинників можна віднести:

- високий рівень податкового навантаження;
- низький економічний розвиток країни;
- високий розрив між доходами громадян;
- кризові явища та економічний спад;
- недосконалість фінансово-банківської системи;
- значний рівень безробіття.

Соціальні фактори налічують:

- нерівномірний розподіл валового внутрішнього продукту;
- низький рівень життя населення, що сприяє розвитку прихованих видів економічної діяльності і орієнтація частини населення на отримання доходів будь-яким способом заради нормального існування;
- значний рівень злочинності.

Правові фактори:

- корумпованість правоохоронних структур;
- недосконалість податкового законодавства;
- Слабко розвинені судові системи.

Політичні чинники:

- політична нестабільність;
- недовіру до влади зі сторони населення та бізнесу;
- безграмотність політичних дій та рішень;
- лобіювання інтересів олігархічних кіл. [10, с. 78].

В якості одного з найбільш значущих чинників, що стимулює поширення тіньової економіки, найчастіше визначають високий рівень оподаткування. Однак його вплив в кожній країні має свої особливості.

Значний рівень оподаткування призводить до виникнення тіньової економіки, яка може проявлятися у вигляді приховування виручки, навмисному заниженні офіційної заробітної плати та розміру прибутку від реалізації товарів чи послуг всередині країни або від експортно-імпортних операцій, нелегальному вивозу капіталу за кордон, прямому ухиленні від сплати податку та ін. Особливо це стосується малого та середнього бізнесу, які досить часто не дуже прибуткові і таким чином намагаються оптимізувати свої витрати та утримати свої підприємства «на плаву».

1.3 Методи обрахунку рівня тіньової економіки

За умов відсутності точної, об'єктивної статистичної інформації, що є необхідною для аналізу масштабів тіньової економіки, досить часто її оцінюють на основі певних припущень. Саме тому в багатьох випадках оцінки тіньової економіки носять ймовірнісний характер [300, с. 212].

Аналіз зарубіжної та вітчизняної практики дозволяє виділити три основні групи методів виявлення та оцінки розмірів тіньової економіки [31, с. 122]:

- непрямі методи, тобто методи, засновані на оцінці кількісних показників господарської діяльності;
- прямі методи, які охоплюють методи збору якісних даних, такі як опитування, інтерв'ю або експертна оцінка;
- методи моделювання, які включають використання економетричних моделей для оцінки тіньової економіки.

Непрямі методи (макроекономічні методи) включають сукупність методів непрямих оцінок неформальної економіки або її окремих компонентів, які засновані на інформації про окремі факти та явища або на порівняльному аналізі даних, отриманих з різних джерел. [32, с. 78].

Вони засновані на застосуванні макроекономічних показників, що варіюються від натуральних показників, таких як кількість малих і середніх підприємств або попит на електроенергію, до вартісних показників, що включають співвідношення грошових доходів і витрат, кількість грошових транзакцій, ВВП, рівень зайнятості тощо.

Багато непрямих методів передбачають оцінку і аналіз одного показника економічної активності. Разом з тим найбільш поширеними непрямыми методами оцінки тіньової економіки прийнято вважати [8]:

- метод, заснований на порівнянні доходів та витрат;
- метод, заснований на аналізі споживання електроенергії;
- монетарний метод;
- метод визначення збитковості підприємств;
- метод товарних потоків.

Метод порівняння доходів та витрат полягає у тому, щоб проаналізувати різницю між рівнем доходів та витрат у системі національних рахунків (СНР).

За правилом системи національних рахунків, розмір доходів завжди має співпадати з розміром витрат. Проте якщо цієї тотожності немає і рівень витрат перевищує рівень доходу, то їхню різницю можна використовувати як показник рівня тіньової економіки. Але цей метод не є достатньо точним, адже доволі часто складові витрат вимірюються з помилками, а офіційні розбіжності завжди прагнуть мінімізувати. [8, с.2].

Метод оцінки споживання електроенергії ґрунтується на припущенні, що динаміка енергоспоживання в економіці є надійним показником зміни сукупного (офіційного і неофіційного) ВВП країни. Даний підхід ґрунтується на емпіричному спостереженні і тісному зв'язку сукупного споживання електроенергії і рівня економічної активності. Вважається, що зростання реального рівня ВВП має тягнути за собою зростання витрат підприємствами на використання електроенергії. Проте якщо витрати на електроенергію зростають з

рівнем ВВП непропорційно, то це свідчить про наявний рівень тіньового виробництва. Опоненти цього підходу відзначають, що не всі види тіньової діяльності вимагають великих обсягів споживання електроенергії, тому цей метод є не цілком точним. [8, с.10].

Монетарний метод заснований на визначенні змін у співвідношенні між готівкою та депозитними коштами всередині країни. Зазвичай, при здійсненні незареєстрованої господарської діяльності, суб'єкти господарювання використовують саме готівку при розрахунках за свої роботи, товари чи послуги. Адже готівкові платежі майже неможливо відслідкувати з боку контролюючих органів і тому попит на них зростає, і як наслідок, грошової маси у вигляді готівки стає більше, що свідчить про наявний рівень тіньової економіки. Вперше цей метод був запропонований економістом Ф. Каганом у США. [8, с.8].

Дослідження рівня тіньової економіки за допомогою *методу визначення збитковості підприємств* ґрунтується на аналізі звітності компаній. Припускається, що більшість збиткових фірм за статистичними даними насправді є прибутковими і навмисно завищують свої витрати, аби оптимізувати, зменшити власні податкові зобов'язання. [8, с. 13].

Показником високої статистичної культури в світі вважається розвиток так званого *методу товарних потоків*. Він ґрунтується на балансовому методі, в основі якого лежить припущення про те, що вартість товару змінюється за стадіями його руху від виробництва до кінцевого споживання, а обсяг товарного потоку визначається не за макроекономічними характеристиками, як це прийнято в аналогічних методах, а за окремими найважливішими продуктами або товарними групами. Даний метод застосовується не стільки для побудови якоїсь специфічної балансової моделі, хоча це і важливо, скільки для виявлення слабких місць в існуючій інформаційній базі. Наприклад, якщо за певним товаром сукупні ресурси (виробництво і імпорт) виявилися меншими сукупного споживання ресурсів (кінцеве і проміжне споживання, накопичення і

експорт), це свідчить про рівень існування тіньового виробництва в проміжних ланках виробничого циклу товарів. [7, с.30].

Прямі методи (мікроекономічний аналіз) включають спеціальні обстеження (домашніх господарств, робочої сили і т. д.), податковий аудит (податкові перевірки) та інші аналогічні методи, спрямовані на виявлення розбіжностей між доходами і витратами по групах платників податків.

Прямі методи оцінки надають можливість отримання докладної інформації високої якості. Варто відзначити, що аналізу може піддаватися як економіка в цілому, так і її складові.

За допомогою детально опрацьованих інтерв'ю експерти роблять спробу «обхитрити» людей, тобто подолати їхнє бажання приховати участь в тіньовій економіці. При опитуванні фізичних і юридичних осіб питання повинні задаватися так, щоб респонденти не могли усвідомити реальної мети проведеного дослідження. Італійське управління статистики успішно застосовує даний спосіб, роблячи акцент на вивченні витрат трудових ресурсів і відпрацьованого часу.

Первинні дані збираються за допомогою проведення організованого обстеження випадкової вибірки домашніх господарств. Інтерв'юери, окрім іншого, виявляють інтерес до кількості відпрацьованих домогосподарствами годин в тій або іншій галузі. При цьому враховуються будь-які витрати як у великих, так і дрібних організаціях. Психологічний ефект результативності опитування полягає в тому, що особи, доходи яких не уточнюються, не бачать сенсу приховувати правду про кількість відпрацьованих годин. Після проведення інтерв'ю експерти обробляють отримані відповіді і поширюють дані на генеральну сукупність.

Разом з тим прямі методи мають ряд недоліків. Зокрема, слід відзначити **[Помилка! Джерело посилання не знайдено., с. 8]:**

- середню точність проведених досліджень і пряму залежність результатів дослідження від готовності і бажання респондента співпрацювати;

- ймовірність фальсифікації інформації, особливо якщо вона безпосередньо пов'язана з тіньовою діяльністю, що здійснюється самим респондентом.

При цьому оцінка обсягу неформальної зайнятості на основі прямого анкетного опитування є доволі складним завданням, так як відповіді респондентів мають сумнівну надійність, що заважає давати реальну оцінку тіньового сектора економіки. Однак перевагою прямих методів є формування докладної інформації про структуру тіньової економіки.

Методи моделювання. Основною моделлю, яка широко використовується для оцінки масштабів тіньової економіки, як в зарубіжній, так і у вітчизняній практиці, є модель MIMIC або так звана модель структурного рівняння. Модель MIMIC (Multiple Indicators Multiple Cases) - модель, побудована на припущенні, що рівень тіньової економіки є «прихованою» змінною, в основі якої є, з одного боку, визначене число досліджуваних індикаторів (розкривають зміни в масштабах тіньової економіки), а з іншого - спостерігаються незалежні змінні, які розглядаються як деякі найважливіші детермінанти прихованої економічної активності [Помилка! Джерело посилання не знайдено., с. 42]. Дана модель досить широко використовується при дослідженнях тіньової економіки різних країн. Основною метою даної моделі є дослідження зв'язку між незалежними і залежними змінними. У моделі MIMIC залежна змінна - величина тіньової економіки, в той час як незалежні змінні можуть включати, наприклад, частку прямих податків, розмір загального податкового навантаження, рівень безробіття, ВВП на душу населення, рівень інфляції тощо. Разом з тим, даний підхід не позбавлений недоліків, в числі яких нестійкість передбачуваних коефіцієнтів по відношенню до змін розміру вибірки, складність отримання достовірних даних по незалежним змінним, окрім податкових ставок, а також неоднозначність впливу «причин» і «індикаторів» на зміну величини тіньової економіки.

Таким чином, різноманіття методів оцінки тіньової економіки свідчить про відсутність уніфікованої методики оцінки обсягів тіньового виробництва.

Як показують дослідження, прямі методи оцінки тіньової економіки можуть дати її занижену оцінку, а непрямі методи, навпаки, - завищену. При цьому застосування різних методів при оцінці масштабів тіньової економіки призводить до різних результатів, що інколи доволі суттєво відрізняються одне від одного.

1.4. Соціально – економічні наслідки тіньової економіки

Тіньова економіка, будучи невід’ємною складовою соціально-економічного життя, виконує ряд функцій, які прямо чи опосередковано впливають на суспільство та економіку в цілому. Аналіз її наслідків є досить складним та неоднозначним. Більшість досліджень зосереджуються на впливі на розподіл ресурсів та втрату доходу для держави. Але вплив на офіційні інститути, норми та правила ще більш важливий. Тіньова економіка може розглядатися як показник серйозного дефіциту легітимності сучасного соціального порядку та діючих правил офіційної економічної діяльності. Тому слід проаналізувати усі ефекти від даного феномену, аби зрозуміти, чи потрібно йому взагалі протидіяти.

Проаналізувавши наукову літературу, були виділені та наведені нижче основні та найбільш вразливі ефекти функціонування тіньового сектору на економіку країни.

1) Одним із перших – є деформація бюджетної системи.

Через приховування економічної діяльності та несплату податків і зборів з боку суб’єктів господарської діяльності, державний бюджет недоотримує величезні суми коштів. Це, в свою чергу, впливає на скорочення або навіть припинення фінансування державних інститутів (освіта, безпека, охорона здоров’я, культура тощо), соціальних програм та реформ. [11, с.86]

2) Деформація податкової сфери.

Приховування економічної діяльності від закону і ухилення від сплати податків призводить до зростання оподаткування доходів, які отримують

законослухняні платники податків. Адже державі необхідно компенсувати недоотримані кошти від нелегального сектору, тому вона підвищує податки для офіційно зайнятих. Що в свою чергу лише збільшує диференціацію доходів і власності й змушує «легальні» підприємства відходити у тінь. [11, с.86]

3) Деформація макроекономічної політики.

У зв'язку з відсутністю максимально достовірних даних щодо рівня, структури та динаміки тіньової економіки, держава досить часто може обирати неправильну макроекономічну стратегію розвитку. Наприклад, у випадку зростання неофіційної економіки швидшими темпами, ніж офіційна, і коли даний факт не відображається у статистиці, уряд може проводити політику економічного зростання, стимулювати попит, розширювати рівень грошової маси, у той час як це не є необхідним і може призвести до перегріву економіки. Ще одним прикладом може слугувати ситуація, за якої зайняті у нелегальному секторі можуть вважатися за безробітних, і рівень безробіття в країні буде офіційно завищеним. Тоді держава може проводити політику стимулювання зайнятості, але фактично, це не є необхідним та не буде ефективним. [33, с.36]

4) Деформація ринкового механізму конкуренції

Ті компанії, що існують на ринку офіційно, завідомо програють у конкуренції тим компаніям, що знаходяться в тіні. Адже перші змушені сплачувати податки та функціонувати у повній відповідності до законодавства, тим самим підвищуючи свої витрати. У той час як другі мають можливість зекономити на податках кошти вкладати у збільшення виробничих потужностей, створення нових продуктів, виходи на нові ринки, інновації тощо. [33, с.36]

5) Тіньова економіка заважає утворенню легального національного капіталу у великій кількості. Основні вільні фінансові ресурси, сформовані у

цьому секторі, направляються за кордон в офшори задля забезпечення їхньої безпеки. [10, с.152]

Слід наголосити, що усі вищезазначені негативні наслідки не є вичерпними. Тіньова економіка також істотно впливає і на соціальні відносини, а саме:

1) Ліквідує встановлені трудовим законодавством правила, спрямовані на захист прав працівників. Це пов'язано з відсутністю гарантій соціального страхування та оплати праці, а також безпеки у сфері соціально-економічних, організаційних, технічних, гігієнічних та лікувально-профілактичних заходів і засобів, що забезпечують безпеку, збереження здоров'я та працездатності людини у процесі праці. [9]

2) Розбещує суспільство. Вона змінює свідомість соціуму, привчає ігнорувати встановлені державою правила та закони, веде до правового нігілізму. [11, с.152]

3) Так як тіньова економіка тісно пов'язана з корупцією, крадіжками, збутом наркотиків, мафіозними угрупованнями, її експансія загрожує здоровому існуванню суспільства.

3) Працевлаштування у нелегальному секторі призводить до втрати економічним суб'єктом нормального пенсійного забезпечення.

4) І наостанок, втрачається довіра до влади з боку суспільства.

Незважаючи на достатню кількість негативних наслідків, які тягне за собою нелегальний економічний сектор, варто також відмітити і позитивні ефекти від цього явища. Необхідно відразу наголосити, що позитивні аспекти стосуються лише некриміналізованої частини тіньової економіки, тобто тої, що не заборонена законодавством, але приховується від сплати податків.

Згідно літератури, яку було досліджено, позитивні ефекти тіньової економіки полягають у наступному [9]:

- Нелегальна економічна діяльність сприяє розвитку легального сектору. За рахунок доходів від тіньової діяльності купуються товари та послуги, що створені легально, таким чином сприяючи зростанню ВВП.
- Виступає «економічним мастилом» - згладжує перепади в економічній кон'юктурі. Коли легальна економіка перебуває у кризі, виробничі ресурси не зникають, а перебігають у "тінь", повертаючись в легальну після завершення кризи. [12, с. 85].
- Запобігає банкрутству економічного суб'єкта, покращує матеріальне становище малозабезпечених.
- Забезпечує зайнятість для певних верств населення, зокрема, для молоді, яка ще не може офіційно працювати, або для пенсіонерів.
- Допомагає виживати господарським суб'єктам у критичних ситуаціях, а також бути більш гнучкими та інноваційними, працювати без посередника в особі держави.
- Допомагає реалізувати ідеї. Можна сказати, що досить часто на етапі запуску бізнесу ще немає можливості працювати офіційно та сплачувати усі податки. Тому відхід у тінь – короткостроковий вихід із ситуації.

Отже, підсумовуючи, можна ствердити, що функціонування нелегального тіньового сектору має як негативні, так і деякі позитивні ефекти. При цьому, негативні наслідки повністю домінують і їхній токсичний, дестабілізуючий вплив завжди потрібно мінімізувати, аби держава продовжувала свій соціально-економічний розвиток і не втрачала свою конкурентоспроможність на міжнародній арені.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Тіньова економіка – це явище, що існує з моменту виникнення найперших держав. Це та економічна діяльність, що здійснюється неофіційно, за межами правового поля, або з порушенням законодавства і від якої держава не отримує податкових надходжень. За своєю структурою вона поділяється на три види – неформальну, приховану та підпільну.

Серед факторів, що впливають на виникнення такої діяльності виділяють економічні, соціальні, правові та політичні. Досить часто, основною причиною виникнення тіньової економіки є високий рівень податкового навантаження та низький розвиток правових інституцій.

Для визначення рівня тіньової економічної діяльності існує безліч методів оцінки, проте усі їх можна згрупувати у дві групи - прямі та непрямі. Непрямі базуються на статистичній інформації, що збирається відповідними державними органами, у той час як прямі – на спеціальних обстеженнях, перевірках, аудиті та опитуваннях. До того ж, застосування різних методів при оцінці масштабів тіньової економіки призводить до різних результатів, що інколи доволі суттєво відрізняються одне від одного.

Тіньова економіка є невід’ємною складовою соціально-економічного життя, а отже створює безпосередній вплив на його учасників. Її високий рівень негативно впливає на бюджетну систему держави, від якої залежать видатки та соціальне забезпечення громадян, деформує ринковий механізм конкуренції, спотворює податкову систему, а також створює складність проведення ефективної макроекономічної політики. Однак її вплив не завжди негативний. Існують і позитивні ефекти від існування даного феномену, такі як: сприяння розвитку легального сектору за рахунок коштів, отриманих у нелегальному, збільшення доходів малозабезпечених, згладжування перепадів під час економічних криз тощо.

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ПОТОЧНОГО ПОШИРЕННЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ

2.1 Оцінка сучасних масштабів тіньової економіки в Україні

Існування тіньової економічної діяльності в Україні простежується вже не перший десяток років. На сьогоднішній день, тіньовий сектор досягнув таких масштабів, що його практично можна зіставити з обсягом офіційної економічної діяльності. Нелегальна економіка проникла в усі сфери економічного життя – від домашніх господарств до великих приватних, та навіть державних підприємств. Вона задовольняє інтереси не лише звичайних громадян або компаній, які просто прагнуть збільшити свій дохід, але й політичні та економічні інтереси певних впливових кіл. Це призводить до різних негативних наслідків, таких як гальмування економічного розвитку та реформ, зниження конкурентоспроможності та привабливості країни на світовій арені.

В Україні на національному рівні дослідженням явища тіньової економіки займаються Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства та Державна служба статистики. Для своїх досліджень Державна служба статистики України розробила та регулярно використовує методику визначення масштабів тіньової економіки на основі програми розвитку системи національних рахунків. [16, с. 43]. У той час як методика Міністерства економічного розвитку, торгівлі та сільського господарства, розроблена на основі макроекономічних (непрямих) методів, розглянутих у Розділі 1. Вона має на меті моніторинг розвитку та динаміки тіньового сектору задля успішного формування стратегії макроекономічного зростання. Існують методичні рекомендації розрахунку рівня тіньової економіки (наказ № 123 від 18.02.2009 р.), які розроблені з метою оцінки масштабів як і в національній економіці в цілому, так і за окремими видами економічної діяльності, шляхом непрямого обчислення на макроекономічному рівні вартості товарів (робіт, послуг). [8].

На сучасному етапі, при дослідженні масштабів тіньової економіки в Україні, особливо важливо оцінити її рівень з початку поширення Covid-19 та яким є його вплив на динаміку тінізації і окремі сфери економічної діяльності.

З початку 2020 року, поширення пандемії Covid-19 та усі епідеміологічні обмеження, що виникли внаслідок цього, суттєво ускладнили ведення економічної діяльності в Україні, особливо у готельно-ресторанній, транспортній, торговій та туристичній сферах. Відповідно, це мало призвести і призвело до зростання рівня тіньової економіки в країні. За останніми даними Мінекономіки від 21 квітня 2021 року, рівень тінізації у січні-вересні 2020 року склав 31% від обсягу офіційного ВВП, що на 3% більше за показник січня-вересня 2019 року. [55]. Таке зростання, на нашу думку, є цілком природним та прогнозованим, адже в умовах загальнонаціональних обмежувальних карантинних заходів, падіння доходів та невизначеності, бізнес прагне мінімізувати свої витрати та накопичити певний запас ресурсів на майбутні періоди аби продовжувати своє функціонування.

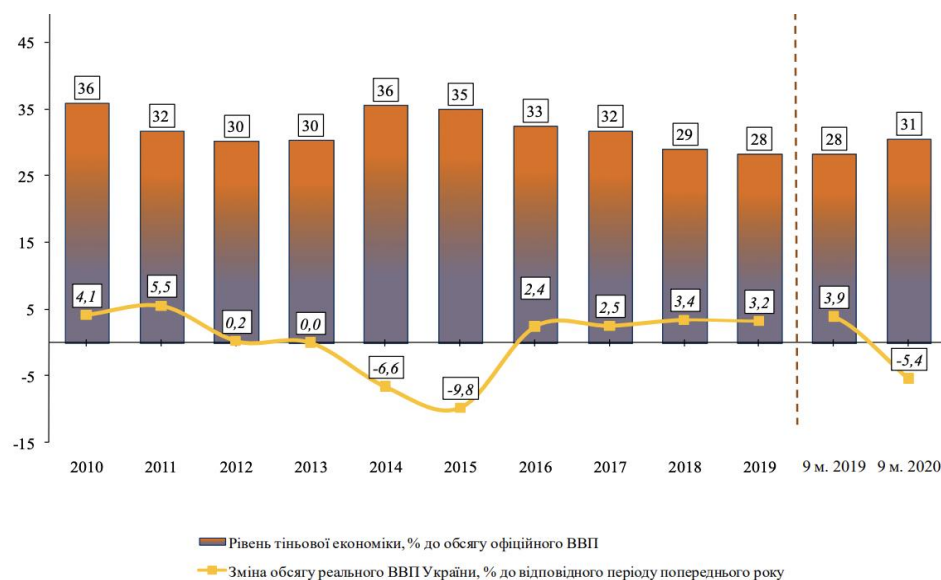

Рис. 2.1. Інтегральний показник рівня тіньової економіки в Україні

Джерело: розрахунки Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України.

Якщо проаналізувати рівень тіньової економіки не за інтегральним показником, а з використанням різних методів розрахунку окремо, то можна побачити, що коронакриза є досить нетиповою. Підтвердженням цьому є те,

що з чотирьох методів, з використанням яких здійснюється оцінка рівня тіньової економіки, збільшення рівня, у порівнянні з відповідним періодом 2019 року, зафіксував лише метод збитковості підприємств – на 12 % (до 32% від обсягу офіційного ВВП). Два з чотирьох методів показали зменшення рівня тіньової економіки: метод “витрати населення – роздрібний товарооборот і послуги” – на 1% (до 23% від обсягу офіційного ВВП); електричний метод – на 1% (до 25% від обсягу офіційного ВВП), і за «монетарним» методом рівень тінізації залишився без змін. [55].

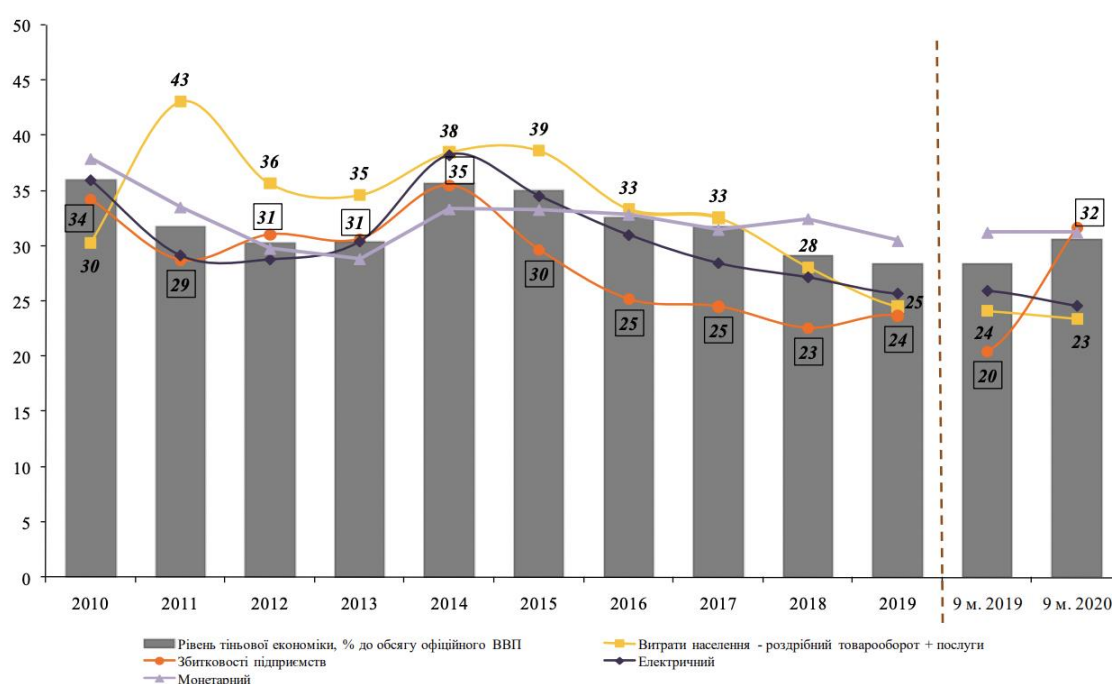

Рис. 2.2. Динаміка рівня тіньової економіки за окремими методами, % від обсягу офіційного ВВП.

Джерело: розрахунки Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України.

Рівень тіньової економіки за методом збитковості підприємств.

За цим методом рівень тіньової економіки у січні-вересні 2020 року збільшився і склав 32%, що на 12% більше за її рівень у відповідному періоді 2019 року. Основною причиною такого результату стало суттєве зростання збитковості підприємств у зв'язку з карантинними заходами та обмеженнями їхньої діяльності, падінням доходів населення, скороченням сукупного попиту. Цілком можливо, що у цей період більшість підприємств абсолютно легально були збитковими, проте на нашу думку є й такі, що навмисне завищували свої витрати, користуючись кризовою ситуацією, аби цілеспрямовано не сплачувати податки. [55].

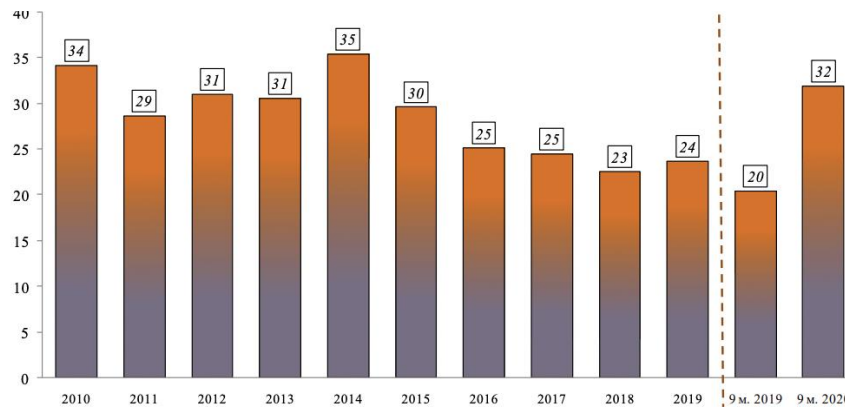

Рис. 2.3. Динаміка рівня тіньової економіки за методом збитковості підприємств, % до обсягу офіційного ВВП.

Джерело: розрахунки Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України.

Говорячи про окремі економічні сектори, то найбільше частка тіньової діяльності зросла у ВЕД “Транспорт, складське господарство, поштова та кур’єрська діяльність” - на 22% (до 54% від обсягу ВДВ у ВЕД), у добувній промисловості і розробленні кар’єрів - на 16% (до 39%), у ВЕД “Операції з нерухомим майном” - на 14% (до 44%). У ВЕД “Фінансова та страхова діяльність” навпаки прослідковується тенденція до зменшення рівня тіньової економіки – на 4% (до 27% від обсягу ВДВ у ВЕД) та 2% (до 30%) відповідно. Це пов’язано з тим, що попит на легальні фінансові послуги у період

карантину збільшився, особливо в умовах розширення урядом державної програми «Доступні кредити 5-7-9» з метою допомоги бізнесу та населенню. [55].

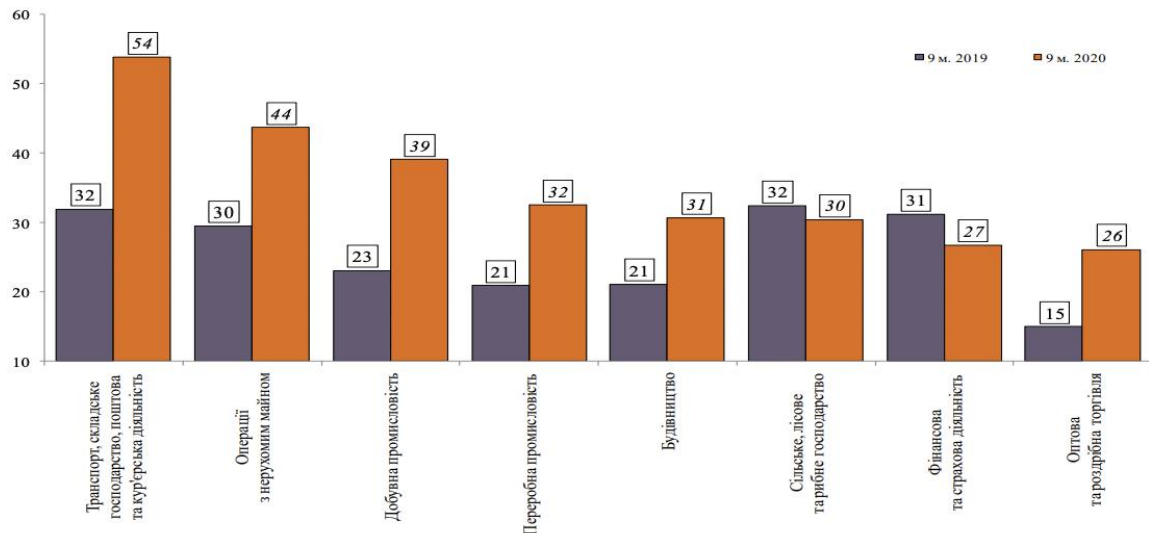

Рис. 2.4. Рівень тіньової економіки за видами економічної діяльності, % від обсягу офіційного ВДВ відповідного ВЕД.

Джерело: розрахунки Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України.

Рівень тіньової економіки за методом «Витрати населення – роздрібний товарооборот»

Згідно даного методу оцінка рівня тіньової економіки показала, що в порівнянні з минулим роком, він зменшився на 1% (до 23%). Це пов'язано з тим, що у зв'язку з обмеженням функціонування нелегальних ринків через пандемію, унеможливилась реалізація роздрібних товарів та обіг готівки, яку неможливо відслідкувати. [55]

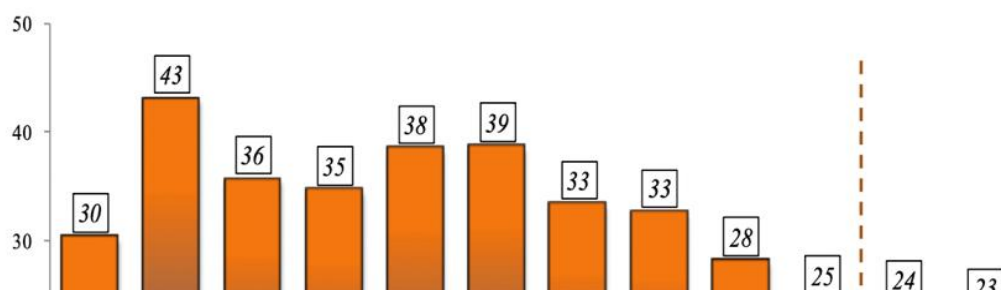

Рис. 2.5. Динаміка рівня тіньової економіки за методом “витрати населення – роздрібний товарооборот і послуги”, % від обсягу офіційного ВВП . Джерело: розрахунки Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України.

Рівень тіньової економіки за електричним методом

Рівень тіньової економіки, розрахований за цим методом зменшився на 1% порівняно з 2019 роком, до 25% від офіційного ВВП. Згідно розрахунків, така тенденція могла відбутись з декількох причин:

- Обсяги внутрішнього споживання електроенергії зростали повільніше, ніж збільшувались обсяги реального ВВП.
- Або ж реальний ВВП спадав повільніше, ніж спадали обсяги внутрішнього споживання електроенергії, що є більш вірогідною причиною.

Також у зв'язку с Covid-19, відбулось скорочення обсягів виробництва в таких електроємних галузях як металургія та машинобудування через падіння світового попиту, що також вплинуло на зменшення рівня тіньової економіки за цим методом. [55]

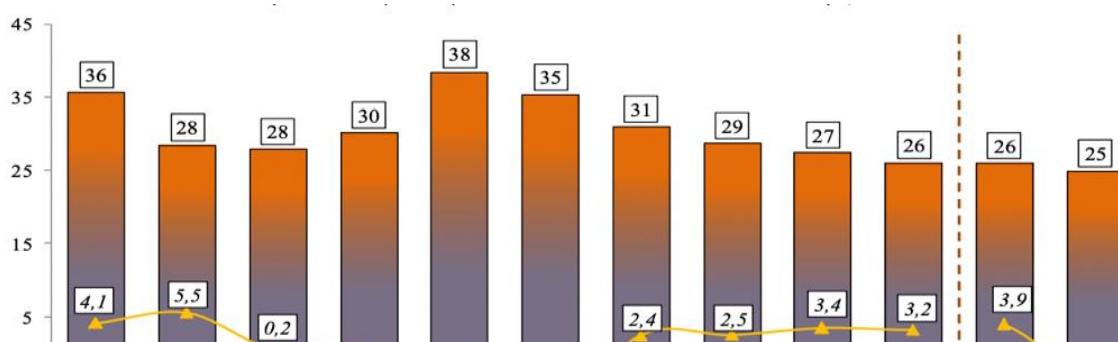

Рис. 2.6. Рівень тіньової економіки за електричним методом, % від обсягу офіційного ВВП.

Джерело: Держстат, розрахунки Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України.

Рівень тіньової економіки за монетарним методом

Згідно розрахунків Мінекономрозвитку, за монетарним методом рівень тіньової економіки у січні-вересні 2020 року не змінився у порівнянні з аналогічним періодом 2019 року, і склав 31% від офіційного ВВП.

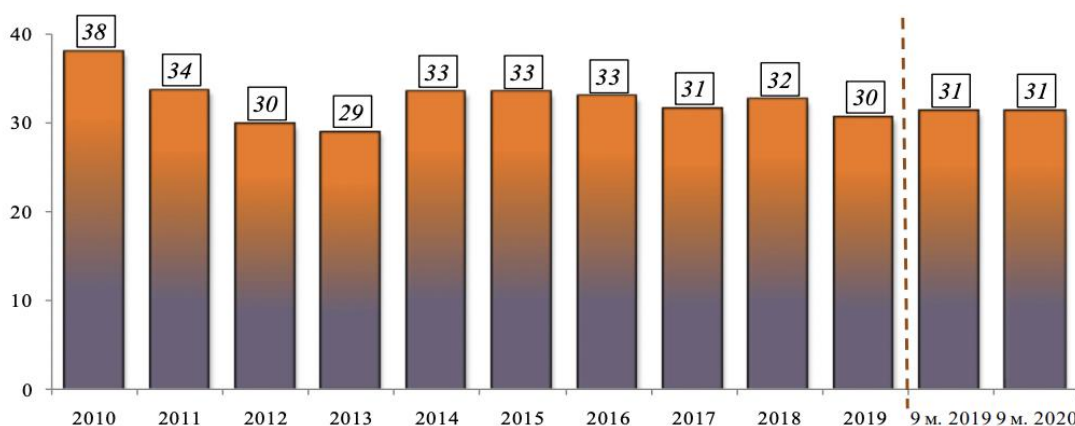

Рис. 2.7. Рівень тіньової економіки за монетарним методом, % від обсягу офіційного ВВП.

Джерело: Держстат, розрахунки Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України.

Дослідженням тіньової економіки в Україні займаються не лише державні інституції, але й великі транснаціональні компанії. У лютому 2020 року

Національний банк України опублікував дослідження стосовно масштабів тінізації української економіки у 2018 році. Це дослідження було проведено консалтинговою компанією Ernst & Young за підтримки Mastercard в рамках угоди про співробітництво з Міністерством розвитку економіки, торгівлі та сільськогосподарства України, Національним банком України та Державною службою статистики України. [19]

Результати дослідження демонструють, що у 2018 році 846 млрд грн або 23,8 % від офіційного ВВП знаходилось у тіні. З них 702 млрд грн – це готівкова економіка, а 144 млрд грн – домашнє виробництво для власного кінцевого споживання. [19]

Варто також звернути увагу на ще одне дослідження – Київського міжнародного інституту соціології, що проводилось у 2019 році, шляхом вибіркового опитування 800 керівників різних компаній задля виявлення рівня тіньової економіки. Вибірка включала в себе усі регіони України, усі економічні сектори та різні за розміром підприємства – великі, середні та малі. [20]

Результати опитувань показали, що у 2018 році рівень нелегальної економічної діяльності в Україні склав 47,2% від офіційного ВВП, з найбільшим рівнем тінізації у сферах будівництва та роздрібно́ї торгівлі. Основними методами ухилення від сплати податків на підприємствах було визначено :

- Навмисне викривлення даних щодо доходів та прибутків у фінансових звітностях компаній.
- Приховування справжньої кількості працівників на підприємстві;
- Сплата офіційно лише мінімальної заробітної плати, а решта – готівкою у конвертах. [20]

Водночас, переважна більшість підприємців має страх бути спійманими за викривлену фінансову звітність та приховування власних доходів, що неодмінно потягне за собою значні штрафні санкції. Вони вважають, що це негативно позначиться на конкурентоспроможності та ліквідності їхньої компанії й може призвести навіть до банкрутства. Станом на 2021 рік, штраф за

приховування заробітної плати чи кількості працівників на фірмі, складає 30 мінімальних заробітних плат, що дорівнює 150 тис. грн за кожного працівника. [20]

Отже, згідно з даними офіційних державних та приватних статистичних досліджень, тіньова економічна діяльність в Україні має доволі високий рівень, значення якого коливається від 23,8% до 47,2%, в залежності від обраного методу дослідження та об'єкта, що це дослідження проводить. Такий рівень тінізації економіки є доволі критичним та вимагає проведення відповідної політики детінізації з боку державних органів.

2.2 Чинники існування тіньової економіки в Україні

Перш ніж розпочати аналіз певних рішень та заходів задля зменшення масштабів тінізації української економіки, необхідно визначити основні детермінанти, що безпосередньо визначають ці масштаби. Серед таких чинників в Україні зазвичай виділяють декілька – фіскальні та інституційні. Серед фіскальних необхідно виокремити рівень податкового тягаря всередині країни, у той час як серед інституційних – розвиток та ефективність роботи правоохоронних, податкових, митних та судових інститутів.

Згідно зі світовим виданням «Paying taxes», що визначає якісні та кількісні умови оподаткування у різних країнах, у 2020 році Україна зайняла 65 місце серед 190 країн світу, опустившись у загальному рейтингу на 11 позицій у порівнянні з 2019 роком. [56] Хоча до цього Україна стрімко і покращувала свої позиції, знизивши ставку ЄСВ у 2016 році до 22%, інші держави виявились активнішими у спрощенні податкових процедур, що вплинуло на загальний рейтинг України.

Для багатьох українських компаній, особливо для малого бізнесу, знаходитись у тіні усе ж таки набагато привабливіше, ніж працювати офіційно. Адже, окрім ставки й процедури оподаткування, існують й інші визначальні фактори, такі як складність реєстрації власного бізнесу, отримання дозволів на

будівництво, підключення до електромереж, важкий та тривалий процес оформлення податкової звітності. [23]

Не можна не погодитись, що велика частка українського бізнесу знаходиться в тіні ще й тому, що їй дають можливість там знаходитись. І тут постає питання розвитку державних інститутів, які повинні контролювати та запобігати утворенню тіньової економічної діяльності. Так, згідно зі звітом «Глобального індексу конкурентоспроможності», у 2019 році за показником розвитку інститутів Україна зайняла 104 місце серед 141 країн світу, зі слабкою судовою системою, високою корупцією та відсутністю належного захисту прав власності. [18, с. 571] Тіньова економіка процвітає, адже завжди є можливість «домовитися» із правоохоронними чи фіскальними органами, які між іншим і самі прагнуть отримати хабаря. Згідно з даними світового рейтингу сприйняття корупції Transparency International, у 2020 році Україна знаходилась на 117 місці серед 180 країн світу, що свідчить про значний рівень корумпованості всередині країни, і безпосередньо негативний вплив на розвиток тіньової економічної діяльності [24]. На думку автора, саме корупція є одним з найосновніших чинників існування тіньової економіки в Україні, адже в більшості випадків контролюючі органи добре усвідомлені про різні тіньові схеми, але через корумпованість, можуть легко закрити на це очі.

Також особливістю українського тіньового сектору є те, що лєвова частка податкових надходжень втрачається не від малого бізнесу, як у більшості країн світу, а від великих та надвеликих підприємств, що домінують у вітчизняній економіці та належать впливовим олігархічним колам. [25, с.1] Добре відомий той факт, що олігархи в Україні мають високий рівень впливу на політичні рішення, а також тісні зв'язки з державними органами, що досить часто лобіюють їхні інтереси. Тому великий бізнес має фактичний імунітет зі сторони правоохоронних та податкових органів й може спокійно уникати сплати податків [25, с.4].

Отже, резюмуючи, можна сказати, що основними чинниками існування високого рівня тіньової економіки в Україні усе ще є високий рівень

оподаткування для малого бізнесу, складні умови ведення податкової звітності, нерозвиненість правових інститутів, корумпованість та олігархізація не лише економіки, але й політичної сфери країни.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Проблема тіньової економічної діяльності в Україні існує вже десятки років й наразі постає гостра необхідність у її вирішенні. За даними Міністерства економічного розвитку, торгівлі та сільського господарства, у 2020 році рівень тінізації української економіки склав 31% від офіційного ВВП, виріши

на 3% у порівнянні з аналогічним періодом минулого року. Такий результат є відображення кризи, що склалася у результаті поширення Covid-19 та усіма обмеженнями, що виникли внаслідок цього. Найбільш «затіненою» є транспортна галузь та операції з нерухомим майном, у той час як найменший рівень тіні спостерігається у фінансовому секторі.

Згідно з дослідженням Київського міжнародного інституту соціології, що полягало в опитуванні керівників різних компаній усіх регіонів України, рівень тіньової економіки у 2018 році склав 47,2%. Вірогідно, що за результатами 2020 року цей показник ще більш виросте. Найбільш поширеними способами ухилення від сплати податків у компаніях є навмисне викривлення інформації у фінансових звітностях, приховування реальної кількості працівників на підприємстві, а також виплата заробітних плат у конвертах.

Серед основних чинників, що стимулюють існування тіньової економіки в Україні є: слабкий розвиток правових інститутів, судової системи, фіскальної та митних служб, високий рівень корупції, складність ведення бізнесу, надмірний податковий тиск, особливо для малого бізнесу, олігархізація політико-економічного життя.

Задля того, щоб знизити тінізацію економіки України, необхідно провести низку реформ, що створять несприятливе інституційне середовище для існування нелегального економічного сектору.

РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ

Проаналізувавши статистичні дані та чинники існування тіньової економічної діяльності у нашій державі, стає очевидно, що на даний момент в Україні постає гостра необхідність активної детінізації економічної системи. Варто відмітити, що детінізація має не лише передбачати виведення коштів з тіні чи легалізацію вкраденого, а створення такого інституційного середовища, яке

буде несприятливим для існування сучасних масштабів тіньової економіки, а також і для виникнення нових тіньових соціально-економічних зв'язків. Для початку розглянемо світовий досвід боротьби з тіньовою економікою, аби за можливості імплементувати цей досвід для української економічно-правової системи. [3, с.23].

3.1 Світовий досвід детінізації економіки

Серед ефективних механізмів протидії тіньової економічної діяльності напрацьованих світовою практикою, необхідно виділити антикорупційний, законодавчий і податковий [42, с. 7]. Законодавчий механізм полягає у внесенні змін до нормативно-правової бази для запобігання здійснення суб'єктами господарювання тіньової діяльності або впровадження стимулів легального і прозорого господарювання. В економічно розвинених державах в поєднанні з законодавчим часто застосовують податковий механізм, що дозволяє досягти кращого результату. Зазначена практика забезпечила досягнення низького рівня тінізації в країнах, що мають спільні принципи побудови національних систем оподаткування та забезпечення міжнародних стандартів щодо протидії тінізації економічних відносин, зокрема в Швейцарії, Австрії, Німеччини, Італії, Чехії, Канаді. Продовженням законодавчого механізму є можливість ефективного застосування інституціонально-організаційного механізму, що підтверджується досвідом державної політики в країнах Європи і США в рамках протидії негативним наслідкам фінансово-економічної кризи. Протягом 2009-2010 рр. були створені Європейський комітет системних ризиків, Європейська банківська адміністрація, Європейська страхова і пенсійна адміністрації, Європейська ринково облігаційна адміністрація. Серед головних завдань діяльності цих організацій були визначені діяльність з моніторингу та протидії тінізації, пошуку і впровадження дієвих рішень щодо переведення фінансових ресурсів із тіньового сектора в легальний [43, с. 61-63].

Останнім часом країни ЄС надають великого значення боротьбі з ухиленням від оподаткування. У Латвії, де проблеми з тіньовою економікою існують давно, був запропонований механізм боротьби, який передбачає збір особистих даних про всіх покупців, які витратили понад 2 000 доларів готівкою. Крім того, жителі країни зобов'язані офіційно зафіксувати своє фінансове становище. За задумом чиновників, покупці, які вирішили розплатитися за значну покупку не банківською картою, а готівкою, повинні пред'явити паспорт, для того, щоб продавець зафіксував його особисті дані та передав їх у відповідну структуру, вказавши суму цієї покупки. Крім того, існує, нульова декларація, відповідно до якої, своє фінансове становище повинні зафіксувати всі жителі Латвії та вносити на банківський рахунок заощадження, що перевищують 20 000 доларів. Втім, в зазначеній схемі існує недолік – всі ці зобов'язання стосуються тільки резидентів Латвії, відповідно, завжди можна домовитися з жителями інших країн або зробити необхідну покупку в сусідній Литві чи Естонії. У той же час, тільки завдяки тіньовій економіці окремі жителі Латвії можуть вижити і забезпечити себе необхідним, тому боротьбу з цим явищем слід вести дуже обережно. [38].

У свою чергу, Італія теж зобов'язала будь-які платежі, що перевищують 2 000 євро, здійснювати так, щоб їх можна було відстежити, тобто банківськими картками. У Великобританії створена спеціальна бригада, з 200 агентів, призначена стежити за особливо високими доходами. А Швейцарія, наприклад, ще у 2008 році прийняла закон, згідно з яким було посилено перевірки на федеральному рівні та передбачено покарання для роботодавців, які приймають на роботу нелегалів. У сфері будівництва та сільського господарства, де нелегальне працевлаштування завоювало міцні позиції, застосовуються санкції у вигляді вилучення порушників з державних тендерів, більш того, роботодавців, які найняли нелегального працівника, чекає штраф до одного мільйона франків і позбавлення волі терміном до п'яти років. Ухвалення цього закону, націленого на детінізацію економіки, безсумнівно, принесло значні позитивні результати [40].

Такі країни, як Португалія, Франція, Польща, Литва, започаткували обов'язкове звітування перед податковими органами в режимі реального часу. За допомогою цього державні контролери отримали можливість швидко отримувати інформацію про ту чи іншу операцію, а компанії відтепер не повинні подавати разом із декларацією про доходи велику кількість додатків з інформацією щодо своїх транзакцій. [56].

Якщо говорити про корупцію як основний чинник тінізації української економіки, то тут необхідно виділити наступний досвід боротьби розвинених країн.

У Південній Кореї існує один "Закон про корупцію", визнаний одним з найкращих у всьому світі. Він надає право кожному повнолітньому громадянину країни розпочати власне розслідування за фактом хабара, а головний антикорупційний орган — Комітет з аудиту та інспекції — зобов'язаний підтримати його. Тобто абсолютно будь-яка людина може подати заяву через онлайн систему Open, і вона обов'язково повинна бути розслідувана. [57].

У Нідерландах, де рівень корупції один з найнижчих у світі, боротьба заснована на спеціальній системі відбору і стеження. Існує окрема група експертів, аналітиків та науковців, що стежать за імовірним виникненням корупції у певній сфері за допомогою обчислень, спостережень та збору даних, та встановлює над цією сферою пильний нагляд, аби запобігти виникненню корупції або безпосередньому викритті корупціонерів.

Говорячи про США, то тут у боротьбі з корупцією у держорганах використовується поліграф, на якому чиновники обов'язково проходять перевірку. Якщо хтось відмовляється від даної процедури, то потенційно може позбавитись своєї посади. Якщо говорити про покарання, то викритому корупціонеру погрожує штраф, що у три рази більший за суму хабаря, або позбавлення волі до 15 років.

Не можна не згадати про досвід Китаю, хоча його імплементація в українську систему буде не цілком демократичною. За корупцію у Китаї чиновники інколи платять своїм життям, якщо розмір казнокрадства сягає понад

463 тис. доларів. Якщо сума менша – чиновників виключають з партій, а також притягають до кримінальної відповідальності. Лише за 2019 рік було покарано понад 250 тис. чиновників.

У Франції, наприклад, застосовують такі дієві і пропорційні санкції, як: штраф; ліквідація юридичної особи; остаточна або на термін до 5 років заборона здійснювати один або декілька видів економічної діяльності; ув'язнення до 5 років посадових осіб підприємств; заборона на певний термін співпраці з державними підприємствами, установами, організаціями; заборона до залучення заощаджень населення; конфіскація предметів, які використовувалися для вчинення злочинних дій; афішування прийнятого судового рішення або поширення компрометуючої інформації про порушника через ЗМІ [45].

3.2 Рекомендації щодо подальших кроків подолання тіньової економіки в Україні

Протягом останніх декількох років уряд України почав робити певні кроки у напрямку усунення бар'єрів для стимулювання розвитку бізнесу у офіційному секторі та детінізації економіки, проте усе ще залишається чимало факторів, зокрема інституційних, що підживлюють тіньову економічну діяльність, та які варто поступово усувати.

Аналіз основних факторів та передумов тінізації української економіки дає нам змогу запропонувати комплекс заходів, що мають бути здійснені задля зменшення рівня тіньової економіки в Україні.

1. Необхідно провести реформування ключових інститутів, через які формується значна частка тіньового сектору - Державної фіскальної та митної служб. Слід перезавантажити їх задля спотворення усіх корупційних схем, потоку контрабанди та лобіювання інтересів пов'язаних осіб. Реформа має розпочатись з перевірки працівників незалежними органами на їхню репутацію, стаж, компетентність та доброчесність. Також основним каталізатором недоброчесного функціонування цих органів, на

нашу думку, є висока спокуса до хабарництва у зв'язку з недостатньою заробітною платою працівників даних структур. Для того щоб податкові служби могли ефективно боротись з економічною злочинністю, працівники цих служб мають отримувати гідну винагороду. Наразі середня заробітна плата податкового міліціонера складає близько 12 тис грн. [58] Наступним кроком реформування має стати підвищення заробітної плати мінімум до 30 тис грн у звичайного посадовця і зростати відповідно до ефективності його праці та посади. Задля більшого мотивування – необхідно ввести додаткову преміальну систему відповідно до кількості розкритих економічних злочинів. Наприклад, сплачувати певний відсоток від вартості розкритого економічного злочину. Третім кроком має стати звільнення від відповідальності особи, яка повідомила про хабарництво та гарантувати їй анонімність та захист з боку держави.

2. Продовжувати антикорупційну реформу, але не у тому вигляді, у якому вона існує зараз. Передусім, варто повністю унеможливити політичний вплив на незалежні антикорупційні органи, зокрема НАБУ та НАЗК, надати їм повну автономію та свободу рішень. Унеможливити вплив судів на діяльність цих органів, як це сталося у жовтні 2020 року, коли Конституційний суд скасував закон про електронне декларування, цим самим нівелювавши шестирічну роботу антикорупційних органів та підірвавши відносини з Заходом. Через скасування кримінальної відповідальності за недостовірне декларування було закрито 110 кримінальних проваджень, в яких фігурували топ-чиновники.
3. Провести діагностику податкової системи, розробити стратегію її реформування. Зокрема, йдеться про імплементацію податку на виведений капітал, замість податку на прибуток підприємств. ПнВК має значно спростити процедуру обліку та звітності, дозволить компаніям показувати реальний прибуток і не маніпулювати зі звітністю, зменшить відтік капіталу з країни, а також звузить поле для корупції та тиску з боку

податкових органів. Податок на виведений капітал дасть можливість бізнесу вкладати прибуток у розвиток своєї компанії, цим самим не обкладаючи його податками. А це в свою чергу зробить фінансові звітності більш прозорими, відпаде необхідність маніпулювати та цілеспрямовано занижувати фінансовий результат, що також має знизити корупцію у фіскальних органах. Також слід розглянути поступове зниження ставки ЄСВ та перехід від загальнообов'язкового пенсійного забезпечення до добровільного пенсійного накопичення із гарантією прожиткового мінімуму для пенсіонерів. Ще одним важливим кроком є перегляд ставки оподаткування доходів фізичних та юридичних осіб та перехід до прогресивної шкали оподаткування, беручи за основу досвід США.

4. Запровадити разову амністію капіталів. Амністія капіталів – це можливість подачі відповідної декларації для резидентів країни (окрім держчиновників), вказавши в ній активи, з яких не було сплачено податки. При цьому джерела походження активів вказувати не потрібно і держава гарантує звільнення від кримінальної відповідальності за ухилення від сплати податків. Так би мовити, це разова можливість узаконити свої капітали та вийти сухим із води. Ці кошти потрібно покласти на банківський рахунок, та протягом 10 днів сплатити на них податок, що набагато нижчий від офіційної ставки оподаткування – від 2,5 до 9%. За різними оцінками, це дасть можливість вивести з тіні від 10 до 20 млрд доларів.
5. Полегшити умови створення та ведення бізнесу. Зменшити кількість різних ліцензій, дозволів та документів для реєстрації, а також змінити усю бюрократичну процедуру їхнього отримання. Окрім цього, варто полегшити умови адміністрування податків. [34, с. 86]
6. Необхідно переглянути систему покарань для компаній, що приховують кількість робітників і не оформлюють їх офіційно, згідно трудового законодавства. Наразі покарання існує у вигляді штрафу за

кожного такого робітника у розмірі 30 мінімальних заробітних плат для будь-яких компаній. Пропонуємо запровадити наступну систему: за порушення для малих підприємств - продовжувати застосовувати штрафні санкції, які вже існують наразі. Для середніх і великих компаній, окрім штрафів, в якості покарання може слугувати вилучення зі списку тендерів та державних закупівель, позбавлення можливості отримувати іноземні інвестиції терміном на рік. Такі санкції зможуть скоротити кількість нелегально зайнятих, адже на кону у компаній будуть величезні втрати та ризики.

7. Поступово розширювати сферу використання безготівкового способу розрахунків та платіжної інфраструктури в Україні, пропагувати cashless стиль життя серед українців. [19]
8. Виходячи з попереднього пункту та спираючись на досвід Італії, при купівлі товарів чи послуг, що перевищують певну суму, до прикладу 20 000 грн - запровадити на законодавчому рівні розрахунок виключно банківською карткою.
9. Використовуючи досвід США, посилити роль державних спеціальних служб з контролю над поширенням тіньової економіки в країні і їх взаємодію з державною структурою в цілому. У США співробітники служб безпеки, таких як ФБР, дуже часто працюють у відомих американських концермах і корпораціях, тим самим контролюючи їхню діяльність. Також на досвіді США запровадити обов'язкове проходження поліграфу для держчиновників раз на рік з метою викриття хабарництва та державних злочинів.
10. Продовжувати реалізацію плану щодо боротьби з ухиленням від сплати податків BEPS, до якого Україна приєдналась у 2017 році. Удосконалити закони, що регулюють трансфертне ціноутворення, а також запобігати

уникненню від сплати податків за допомогою міжнародних контрактів.
[29]

11. Запровадити політику деолігархізації, створити жорсткий відбір на топ державні посади на основі конкурсу, результати якого залежатимуть від професійних навичок та репутації, а не від знайомств чи політичних зв'язків. Залучати до конкурсів незалежних іноземних спеціалістів, які будуть приймати вибір щодо тієї чи іншої кандидатури.
12. Стимулювати та продовжувати євроінтеграційний вектор розвитку України, гармонізувати українське законодавство відповідно до права ЄС, безпосередньо у таких напрямках, як митне, трудове право та фінансові послуги.

Так, відповідно до проведеного аналізу, можемо відзначити, що бездіяльність і небажання впроваджувати системні заходи, спрямовані на скорочення рівня тінізації, призводять до погіршення ситуації незалежно від рівня економічного розвитку. А оскільки розквіт тіньової діяльності в Україні залишається однією з ключових проблем соціально-економічного розвитку, її рішення має стати об'єктом скоординованих зусиль всіх гілок державної влади, вчених, інститутів, громадянського суспільства.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

Автором було досліджено світовий досвід детінізації економіки та визначено, що серед ефективних механізмів протидії тіньової економічної діяльності напрацьованих світовою практикою виділяють антикорупційний, законодавчий і податковий. Виділено досвід боротьби з тіньовою економікою таких країн як Латвія, Італія, США, Нідерланди, Китай, Португалія, Франція, Польща, Південна Корея.

Також автором було запропоновано подальші кроки подолання тіньової економіки в Україні, а саме:

- реформування ключових інститутів, через які формується значна частка тіньового сектору - Державної фіскальної та митної служб.
- Продовження антикорупційної реформи, обмеження політичного впливу на НАБУ та НАЗК.
- Проведення діагностики податкової системи, запровадження податку на виведений капітал, зниження ставки ЄСВ, проведення пенсійної реформи та перехід до прогресивної ставки оподаткування доходів фізичних осіб.
- Запровадження разової амністії капіталів, з очікуваним виведенням з тіні від 10 до 20 млрд грн.
- Полегшення умов створення та ведення бізнесу, зменшення кількості дозволів, ліцензій, полегшення умов адміністрування податків.
- Перегляд системи покарань для компаній, що неофіційно наймають працівників.
- Пропагування безготівкового стилю життя серед населення, законодавче встановлення суми транзакцій, що мають сплачуватись виключно безготівково.
- використовуючи досвід США, посилити роль державних спеціальних служб з контролю над поширенням тіньової економіки в країні й їх взаємодію з державною структурою в цілому;

- запровадження політики деолігархізації та продовження євроатлантичної інтеграції.

Оскільки розквіт тіньової діяльності в Україні залишається однією з ключових проблем соціально-економічного розвитку, її рішення має стати об'єктом скоординованих зусиль всіх гілок державної влади, вчених, інститутів громадянського суспільства. У свою чергу, для забезпечення ефективного й послідовного розвитку реформ повинні бути створені умови, при яких перебування в нелегальному секторі стає занадто ризикованим і дорогим. При цьому, при здійсненні реформ необхідно дотримуватися принципу не погіршення умов ведення бізнесу і оплати праці сумлінних платників податків. В іншому випадку, такі заходи будуть створювати умови для подальшої тінізації економіки і підриву довіри до влади.

ВИСНОВКИ

Економічний стан України вже протягом багатьох років характеризується доволі високим рівнем тіньової економіки та її значним впливом на соціально-економічне життя суспільства. Наразі не існує єдиного універсального визначення для даного явища, тому підсумовуючи напрацювання різних вчених можна сказати, що тіньова економіка — це економічна діяльність, яка не враховується і не контролюється офіційними державними органами, ведеться поза межами правового поля, і від якої держава не отримує податкових надходжень.

Тінізація економіки зумовлює структурні деформації та диспропорції суспільно-економічного розвитку, гальмує позитивні процеси в державі і демократизації суспільства, її значні масштаби позначаються на обсягах і структурі ВВП, гальмують соціально-економічні реформи, спотворюють офіційні дані про стан економіки. Більш того, вона відволікає значну масу ресурсів з легального сектора економіки, посилює криміналізацію суспільства, призводить до перерозподілу валового внутрішнього продукту на користь окремих груп населення та відтоку капіталу за країни. Водночас, вона може виступати й допоміжним елементом під час криз та економічних спадів, допомагаючи легальній економіці уникнути банкрутства, але негативних наслідків цього явища усе одно більше.

Тому, на сьогоднішній день існує гостра необхідність активних дій щодо детінізації економіки, зокрема тих, що будуть спрямовані на подолання і викорінення причин і передумов тіньових явищ та процесів. Адже станом на січень-вересень 2020 року, за розрахунками Мінекономрозвитку, рівень тіньової економіки в Україні склав майже третину від офіційного ВВП - 31%.

Для забезпечення ефективного й послідовного процесу детінізації повинні бути створені умови, за яких перебування в нелегальному секторі стане занадто ризикованим та дорогим.

Серед основних напрямків, на які слід звернути увагу задля зменшення рівня тіньової економіки в Україні автором були виділені:

- реформування ключових інститутів, через які формується значна частка тіньового сектору - Державної фіскальної та митної служб.
- Продовження антикорупційної реформи, обмеження політичного впливу на НАБУ та НАЗК.
- Проведення діагностики податкової системи, запровадження податку на виведений капітал, зниження ставки ЄСВ, проведення пенсійної реформи та перехід до прогресивної ставки оподаткування доходів фізичних осіб.
- Запровадження разової амністії капіталів, з очікуваним виведенням з тіні від 10 до 20 млрд грн.
- Полегшення умов створення та ведення бізнесу, зменшення кількості дозволів, ліцензій, полегшення умов адміністрування податків.
- Перегляд системи покарань для компаній, що неофіційно наймають працівників.
- Пропагування безготівкового стилю життя серед населення, законодавче встановлення суми транзакцій, що мають сплачуватись виключно безготівково.
- використовуючи досвід США, посилити роль державних спеціальних служб з контролю над поширенням тіньової економіки в країні й їх взаємодію з державною структурою в цілому;
- запровадження політики деолігархізації та продовження євроатлантичної інтеграції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Закон України «Про засади запобігання та протидії корупції» № 1962-VI від 10.03.2010 // Вісник Верховної Ради. – 2010. - № 20. – С. 205.
2. Грошовик Ю. Я. Організаційно-правові основи детінізації відносин у сфері зовнішньоекономічної діяльності: Дис.канд.юрид. наук: 12.00.07 / Грошовик Юрій Якович: Державна податкова адміністрація України, Національна академія держ. податкової служби України. - Ірпінь, 2004.. – 276 с.
3. Тіньова економіка в Україні: стан, тенденції, шляхи подолання : аналітичний огляд / [упоряд.: С. С. Чернявський, В. А. Некрасов, А. В. Титко та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2017. – 152 с.
4. Савченко І. Г. Тіньовий сектор економіки України: аналіз стану та напрями детінізації [Електронний ресурс] / І. Г. Савченко, А. Є. Іорданов. – 2012.– Режим доступу до ресурсу : [http://zt.knteu.kiev.ua/files/2012/03\(62\)2012/3_12_15.pdf](http://zt.knteu.kiev.ua/files/2012/03(62)2012/3_12_15.pdf)
5. Баранов С. О. Тіньова економіка: сутність, причини, соціально-економічні наслідки та шляхи подолання в Україні / С. О. Баранов. // Вісник національної академії при Президентіві України. – 2015. – С. 47–54
6. Варналій З.С. Детінізація економіки як чинник забезпечення національної безпеки України / З.С. Варналій // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ: Серія економічна: Розділ І. Актуальні проблеми забезпечення національної економічної безпеки в Україні. № 1/ Ред. З.С. Варналій. - Львів, 2009. - С. 1-18.
7. Семібратова Я. Г. Методи оцінки тіньової економіки в Україні / Я. Г. Семібратова, Г. Ф. Іванченко. // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2016. – №6. – С. 27–31
8. Наказ Мінекономіки від 18.02.2009 № 123 "Про затвердження Методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки" – режим доступу: <https://www.me.gov.ua/LegislativeActs/Detail?lang=uk-UA&id=4bb297a0-c900-404f-8c6f-5f76f18b1503>

9. Гордійчук М. Тіньова економіка: позитивні та негативні ефекти / М. Гордійчук. // Path of science. – 2019. – №3. – С. 2001–2007
10. Тінізація економіки в Україні: причини та напрями подолання [монографія] / [Онищенко В. О. та ін.]: за заг. ред. В. О. Онищенко та Г. В. Козаченко: Полтав. нац. техн. ун-т ім. Юрія Кондратюка. - Полтава ПолтНТУ ім. Ю. Кондратюка, 2016. – 323
11. Пірникоза П. В. фіскальні та економічні наслідки тіньової економіки / П. В. Пірникоза. // Економіка та держава. – 2016. – №9. – С. 84–88
12. Краус Н. М. Детермінанти тіньової економіки в інноваційних умовах господарювання: монографія / Наталія Миколаївна Краус. - Полтава: Дивосвіт, 2014.. - 144 с.
13. Empowering Informal Workers, Securing Informal Livelihoods [Електронний ресурс] // WIEGO – Режим доступу до ресурсу: <https://www.wiego.org/informal-economy/history-debates>.
14. Сатерленд Э.Х. Являются ли преступления людей в белых воротничках преступлениями? // Социология преступности (Современные буржуазные теории.) М.: Прогресс, 1966. С. 45-59
15. Беккер Г. Преступление и наказание: экономический подход// Истоки. Вып. 4. М.: ГУ-ВШЭ, 2000. С. 28-90.
16. Прилипко Ю. І. Оцінювання тіньової економіки за відомчими методиками / Ю. І. Прилипко. // Статистика України. – 2014. – №2. – С. 40–44.
17. Тенденції тіньової економіки в Україні у 2018 році [Електронний ресурс] / Міністерство економічного розвитку та торгівлі України економіки // - режим доступу: https://issuu.com/mineconomdev/docs/shadow_2018_04.07.2019_1
18. Klaus Schwab. The Global Competitiveness Report [Електронний ресурс] / Klaus Schwab // World Economic Forum. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf
19. Дослідження тіньової економіки в Україні [Електронний ресурс] // Національний Банк України. – 2020. – Режим доступу до ресурсу:

<https://bank.gov.ua/ua/news/all/doslidzhennya-tinovoyi-ekonomiki-v-ukrayini--mayje-chvert-vvp--abo-846-mlrd-griven--perebuvaye-v-tini>

20. Тіньова економіка в Україні. Результати дослідження 2019 року [Електронний ресурс] // Київський міжнародний інститут соціології. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=897&page=1>
21. Paying Taxes 2018 [Електронний ресурс] // World Bank. – 2018. – Режим доступу до ресурсу:
<https://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/media/Special-Reports/2018-Paying-Taxes.pdf>
22. Податковий клімат в Україні [Електронний ресурс] // Finance.ua. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://news.finance.ua/ua/news/-/415318/v-ukrayini-vdvichi-pokrashhyvsya-rejtyng-podatkovogo-klimatu>.
23. Doing Business 2018 [Електронний ресурс] // World Bank. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/media/AnnualReports/English/DB2018-Full-Report.pdf>
24. Corruption perceptions index [Електронний ресурс] // Transparency International. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://ti-ukraine.org/research/indeks-spryinyattya-korupsiyi-2020/>.
25. Дубровський В., Черкашин В. Порівняльний аналіз фіскального ефекту від застосування інструментів ухилення/уникнення оподаткування в Україні. URL: <http://iset-ua.org/ua/doslidzhennya/item/111-porivnialnyi-analiz-fiskalnoho-efektuskhem>
26. Основні чинники та шляхи протидії тінізації економіки України [Електронний ресурс] // Ефективна економіка. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3827>
27. Впровадження податку на виведений капітал [Електронний ресурс] // Економічна правда. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.epravda.com.ua/rus/columns/2018/02/14/634052/>

28. Гуменна Ю. Г. Державна політика протидії тінізації економіки / Ю. Г. Гуменна, І. В. Тютюнник. // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2018. – №22. – С. 83–87.
29. Трансфертне ціноутворення 2019 – вдосконалення правил у векторі BEPS. [Електронний ресурс] // EUCON. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://eucon.ua/transfertne-tsinoutvorennya-2019-vdoskonalennya-pravy-l-u-vektori-beps/>
30. Барановський О. І. Нові підходи до детінізації економіки // Стратегічні пріоритети. – 2014. -№ 1(2). – С. 212 – 213.
31. Дяченко О. П. Механізми державного регулювання процесів протидії розвитку тіньової економіки України: теорія, методологія, практика: монографія / О. П. Дяченко: Одес. держ. аграр. ун-т. - Мена: Домінант, 2018.. – 295 с.
32. Бурбело О.А., Калашніков М.М. Детінізація економіки (організаційно-правові проблеми): монографія / Луганський держ. ун-т внутрішніх справ ім. Е.О.Дідоренка. — Луганськ, 2008. — 192 с.
33. П'ясецька-Устич С. В. Корупція і тіньова економіка в системі соціально-економічних відносин суспільства / С. В. П'ясецька-Устич. // Вісник Ужгородського національного університету. – 2016. – №10. – С. 34–39.
34. Global Risks Report 2011 Sixth Edition. An initiative of the Risk Response Network. January 2011/ World Economic Forum [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://riskreport.weforum.org/global-risks-2011.pdf>.
35. Теневая экономика мира [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tommymor.narod.ru/gos/26.doc>.
36. Нордвік М. Тіньова економіка і ми [Електронний ресурс]. – Режим доступу: real-economy.com.ua/publication/22/31782.html.
37. Бабаєва Л. Тіньова економіка Швейцарії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nashgazeta.ch/news/13399>.
38. Бороться с теневой экономикой надо осторожно [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pribalt.info/2011.php?month=2&news=122> .

39. Рачинський С. Тіньова економіка Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.finance.ua2011/09/25/253036> .
40. Теневая экономика мира [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tommymor.narod.ru/gos/26.doc>.
41. Онищенко С. В. Міжнародний досвід боротьби з тонізацією економіки в умовах глобалізації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2074> .
42. Лапінський І.Е. Напрями детінізації господарської діяльності в системі економічної безпеки держави : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 21.04.01 – економічна безпека держави (економічні науки) / І.Е. Лапінський. – ПНТУ ім. Ю. Кондратюка. – Полтава, 2013.
43. Тищук Т.А. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання : аналіт. доп. / Т.А. Тищук, Ю.М. Харазішвілі, О.В. Іванов / за заг. ред. Я.А. Жаліла. – К. : Вид-во НІСД, 2011.
44. Ведение бизнеса 2014: понимание регулирования деятельности малых и средних предприятий. – Вып. 11. Международный банк реконструкции и развития / Всемирный банк, 2013.
45. Мокій А.І. Підвищення ефективності інституційного середовища як чинник детінізації економіки: Аналітична записка / А.І. Мокій, М.І. Флейчук. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/716/> .
46. Тищук Т. Державне регулювання трансфертного ціноутворення в Україні як засіб протидії відпливу капіталу: Аналітична записка / Т. Тищук, О. Іванов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles> .
47. StGB, Strafgesetzbuch für das Deutsche Reich vom 15. Mai 1871. Historisch-synoptische Edition 1871—2013. Herausgegeben von Rechtsanwalt Dr. Thomas Fuchs Fachanwalt für Bau- und Architektenrecht. — lexetius.com, Mannheim 2013. — 1652 p.

- 48.Сорок Рекомендацій Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/835_001#Text .
- 49.Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції [Електронний ресурс].–Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text
- 50.Про основи національної безпеки України : Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.
- 51.Приварникова І. Ю. Тіньова економіка України: причини, обсяги та шляхи їх зниження / І. Ю. Приварникова, К. В. Степанюк // Держава та регіони. Серія: Економіка і підприємництво. – 2010. – №2.
- 52.Никитин С. Теневая экономика и налогообложение / С. Никитин, М. Степанова, Е. Глазова // Мировая экономика и междунар. отнош. – 2005. – № 2. – С. 24–30.
- 53.Ярмоленко А. Тіньова економіка / А. Ярмоленко // Політика і час. – 1996. – № 5. – С. 51.
- 54.Мущинська Н. Ю. Деякі теоретичні аспекти проблеми тінізації економіки / Н. Ю. Мущинська // Науч.-техн. сб. “Коммун. хоз-во городов”. Вып. 61. – Х. : ХНАГХ, 2005. – С. 258-262. – Серия : Экономические науки.
55. Загальні тенденції тіньової економіки в Україні у січні-вересні 2020 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.me.gov.ua/Documents/Download?id=80c281c8-842b-4776-ab91-c1dcd32f7924>
56. Коментар експертів PwC в Україні щодо результатів спільного зі Світовим банком проекту Paying Taxes. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pwc.com/ua/uk/press-room/2019/paying-taxes-2020.html>
57. Як борються з корупцією в різних країнах світу. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://antikor.com.ua/articles/76912-jak-borjutsja-z-koruptsijeju-v-riznih-krajinah-svitu>

